महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

व्याकरणशास्त्रस्य विकासे पण्डितरामप्रसादत्रिपाठिनां योगदानम्

प्रो.रमाकान्तपाण्डेयः*

ऊनविंश-विंशशतकयोः संस्कृतशास्त्रपरम्परायाः काव्यप्रणयनपरम्परायाश्च सुमहान् विकासः समजनीति कालखण्डोऽयं भारतीयविद्यानां सुवर्णकालत्वेन व्यपदिश्यते विद्वद्भिः। सेयं शास्त्रविकासपरम्परा यद्यपि राजते समग्रेऽपि भारतराष्ट्रे तथापि भूतभावनेन भगवता विश्वनाथेनाऽधिष्ठितायां काश्यां परम्पराया अस्या विकासे आधिक्येन परिलक्ष्यते। न्याये, व्याकरणे, काव्यशास्त्रे अन्येषु च शास्त्रेषु काशीस्थैराचार्यैः सुमहान् विचारोऽकारि। विस्तरभिया तत्सर्वं परित्यज्य निबन्धेऽस्मिन्नाचार्यरामप्रसादत्रिपाठिनां व्याकरणशास्त्रे योगदानं नाऽतिविस्तरेण समुपस्थाप्यते।

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिनां संक्षिप्तपरिचयः –

अभिनवपाणिनिरूपेण काशीस्थपण्डितमण्डल्यां प्रथिता आचार्या रामप्रसादत्रिपाठिनः १९२० तमे क्राईष्टाब्दे दिसम्बरमासस्य १५ दिनाङ्के उत्तरप्रदेशस्य जौनपुरमण्डलान्तर्वर्तिनि बेल्द्दानाम्नि ग्रामे सरयूपारीणब्राह्मणवंशे श्रीमुखशाण्डिल्यगोत्रीयश्रीरामस्वरूपत्रिपाठिनो ज्येष्ठपुत्रत्वेन जनिमलभन्त। एतेषां माता दसवन्तीदेवी सद्धर्मपरायणा गृहकार्यसम्पादननिपुणा भगवतो विश्वनाथस्य पूजने समर्पितभावाऽभूत्। अष्टमीं कक्षां ग्रामस्थविद्यालयादुत्तीर्य त्रिपाठिचरणाः शास्त्राध्ययनं प्रत्युन्मुखा बभूवुः। सर्वप्रथमं ते रामचौराग्रामनिवासिनो रामपदार्थशुक्लस्य सन्निधौ लघुसिद्धान्तकौमुद्या अध्ययनं चक्रुः। अनन्तरं बाराणसीं प्राप्य गुरोः भास्करानन्दात् सिद्धान्तकौमुदीं महावैयाकरणश्रीहरिनारायणत्रिपाठिनः (तिवारीजीति नाम्ना

---

* आचार्यः, साहित्यविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरपरिसरः, त्रिवेणीनगरम्, गोपालपुराबाईपास, जयपुरम्।

विश्रुतात्) भाष्यान्तं व्याकरणमपीपठन्। काशीस्था महातार्किका बङ्गदेशीया वामाचरणभट्टाचार्यास्तेषां न्यायशास्त्रे गुरव आसन्। केशवनाथद्विवेदादपि ते न्यायशास्त्रमपठन्। माधवशास्त्री "दातारः" श्रीमद्भागवतं दुर्गादत्तमिश्रश्च कर्मकाण्डमध्यापयत्। साहित्यशास्त्रपिपठिषया त्रिपाठिपादा महादेवोपाध्यायस्य शिष्यतां प्रपन्नास्तथैव नेने गोपालशास्त्रिणः श्रीचरणेषूपविश्य मीमांसाशास्त्रं रघुनाथशर्मणः सकाशाच्च वेदान्तादिशास्त्राण्यपठन्।

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिनः १९४४ तमे वर्षे काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य नव्यव्याकरणाचार्यपरीक्षामुदतरन्। काशीस्थेषु बहुषु संस्कृतमहाविद्यालयेषु शिष्यान् अध्यापयन्तस्ते १९५३ तमे वर्षे वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य नव्यन्यायाचार्योपाधिमलभन्त। वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये "पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षणम्" इति मौलिकं महनीयं च शोधप्रबन्धं समर्प्य ते १९६८ तमे वर्षे "विद्यावाचस्पतिः" (डी.लिट्.) इत्युपाधिमध्यगच्छन्।

अध्यापनम् –

आचार्यरामप्रदासत्रिपाठिनः काशीस्थेषु बहुषु संस्कृतमहाविद्यालयेषु प्रायशः त्रयोदशवर्षाणि नव्यव्याकरणं न्यायादिशास्त्राणि च अपाठयन्। तेषां शिष्याणां शास्त्रेषु नैपुण्यं वीक्ष्य तदानीं सर्वेऽपि विद्वांसश्चकितचकिता अभूवन्। आचार्यप्रवरत्रिपाठिपादानां शास्त्राध्यापनशैली काश्यां सर्वत्र प्रसृताऽभूत्। शास्त्रार्थसभासु समग्रेऽपि देशे ग्रन्थग्रन्थिस्फोरणपटुत्वं तेषां प्रसारमलभत। १९५३ तमे वर्षे ते काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहाविद्यालये (यो हि सम्प्रति संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसङ्कायनाम्ना प्रसिद्धिं लभते) सबहुमानं नियुक्ताः १९६५ वर्षपर्यन्तं तत्र व्याकरणशास्त्रं पाठयामासुः। अनन्तरं १९६५ तमे वर्षे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये प्राचीनव्याकरणदर्शनविभागे आचार्यपदे नियुक्ताः सन्तस्ते १९८१ वर्षं यावत् तत्र सङ्कायाध्यक्षादिपदमलञ्चक्रुः। सेवानिवृत्त्यनन्तरं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये ते आजीवनं शास्त्राध्यापनं चक्रुः।

पुरस्काराः –

आचार्या रामप्रसादत्रिपाठिनः उत्तरप्रदेशसर्वकारेण भारतसर्वकारेण अन्याभिश्च बह्वीभिः संस्थाभिः बहुविधपुरस्कारैः सभाजिता अभूवन्। तेषु केचन प्रमुखाः पुरस्कारा इह लिख्यन्ते –

१) राष्ट्रपतिपुरस्कारः

२) अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यशास्त्रार्थप्रतियोगितापुरस्कारः, जालन्धरः (पञ्जाब), सर्वोच्चपुरस्कारः,१९५३

३) उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादेम्या गङ्गानाथझापुरस्कारः

४) उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादेम्या विशिष्टपुरस्कारः

५) उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादेम्या संस्कृतसाहित्यपुरस्कारः

६) उत्तरप्रदेशसंस्कृतअकादेम्या विश्वभारतीपुरस्कारः, १९८६

७) श्रीवाणीपुरस्कारः, रामकृष्णडालमिया-श्रीवाणीन्यासः, १९९६

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिनां शिष्यपरम्परा –

त्रिपाठिचरणानां महती शिष्यपरम्परा राष्ट्रेऽस्मिन् विलसति। तेषां केचन प्रमुखाः शिष्याः सन्ति –

१) (स्व.) अभिनवपाणिरूपेण प्रथिताः चारुदेवशास्त्रिणः।

२) (स्व.) आचार्याः सीतारामशास्त्रिणः काशीस्थाः।

३) (स्व.) आचार्याः देवस्वरूपमिश्राः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिचराः।

४) पद्मश्रिया अलङ्कृता आचार्याः रामयत्नशुक्लाः (वाराणसीस्थाः)।

५) आद्याप्रसादमिश्राः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य व्याकरणविभागाध्यचराः। एवमेव श्रीकान्तपाण्डेयः, रामकिशोरशुक्लः, हरिप्रसादो दांगः (नेपालदेशीयः), पूर्णचन्द्रशर्मोपाध्यायः रामनारायणदासस्तथा चान्ये शताधिकास्तेषां शिष्या अद्यापि व्याकरणादिशास्त्रप्रचारपरायणा दृश्यन्ते।

परिवारसदस्याः –

आचार्याः रामप्रसादत्रिपाठिनः स्वभ्रातृषु ज्येष्ठा आसन्। एतेषां मध्यमभ्राता रामचन्द्रत्रिपाठी आसीत् कनिष्ठश्च रामदेवत्रिपाठी। त्रिपाठिपादानां त्रिषु पुत्रेषु ज्येष्ठः डा. रामेश्वरत्रिपाठी गोरखपुरजनपदसमीपवर्तिनि बड़हगलंजस्थे दर्शननेशनलस्नातकोत्तर-महाविद्यालये दर्शविभागाध्यक्षत्वेन कार्यं कृत्वा सेवानिवृत्तः। ते सम्प्रति काश्यां निवसन्तः अन्नपूर्णाविश्वनाथयोः आराधने संलग्नाः सन्ति। आचार्यजयप्रकाशत्रिपाठी त्रिपाठिपादानां द्वितीयपुत्रः। स सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये रामानुजवेदान्तविभागे कृतकार्यो विद्वान्। तृतीयः राजेन्द्रप्रसादत्रिपाठी वाराणसीस्थ-परमहंससंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणप्राध्यापक आसीत् किन्तु स असमये एव कालेन कवलीकृतः।

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिनां कृतयः –

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिचरणैः विविधग्रन्थानां प्रणयनमकारि। तैरनेके ग्रन्थाः सम्पादिता अनूदिताश्च। तेषु केषाञ्चित् संक्षिप्तपरिचयोऽत्र प्रदीयते।

१) वैयाकरणभूषणसारसुबोधिनी –

वैयाकरणभूषणसारग्रन्थो व्याकरणशास्त्रे सुप्रसिद्धोऽस्ति। कौण्डभट्टविरचितेऽस्मिन् वैयाकरणानां सर्वेऽपि दार्शनिकसिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति। वैयाकरणभूषणसारग्रन्थे

त्रिपाठिचरणैः प्रणीतायां सुबोधिनीटीकायां वैयाकरणानां गभीरसिद्धान्तानां विश्लेषणं व्याख्यानं च कृतं विद्यते। ग्रन्थोऽयं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य अनुसन्धानसंस्थानेन प्रकाशितः।

२) गौरवाभिसन्धिप्रकाशः –

महामुनिपतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्ये रघुनाथशर्मपाण्डेयविरचितच्छायाटिप्पण्यां भार्गवशास्त्रिणा कृतानामाक्षेपानां निरासाय रामप्रसादत्रिपाठिचरणैः गौरवाभिसन्धिप्रकाशः प्रणीतः।

३) प्रदीपोद्धारः –

नागेशभट्टेन व्याकरणमहाभाष्ये लिखितायामुद्योतटीकायां बहुषु स्थलेषु प्रदीपटीकोपरि आक्षेपाः कृता विद्यन्ते। आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिचरणैः नागेशकृताक्षेपाणां निरासाय प्रदीपोद्धारो विरचितः। स चाऽयं ग्रन्थः व्याकरणमहाभाष्यस्य द्वयोराह्निकयोर्लभ्यते।

४) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाटीका –

अयं ग्रन्थः कुञ्जिका-रत्नप्रभाटीकाभ्यां सहितः सम्पादितः। सम्पूर्णग्रन्थे हिन्दीभाष्यं विरचितं त्रिपाठिपादैः। कठिनस्थलानां सप्रमाणं विवेचनमकारि हिन्दीभाष्यकारेण त्रिपाठिमहोदयेन।

५) सिद्धान्तचिन्तामणिः –

द्वयोर्भागयोर्विभक्तेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रथमभागे व्याकरणदर्शनसम्बन्धिनो निबन्धाः सङ्कलिताः सन्ति। द्वितीये च भागे अष्टाध्याय्या नियमापवादसूत्राणां विमर्शो व्यधायि।

६) शाब्दिकवृत्तिविमर्शः –

अस्मिन् लघुग्रन्थे वैयाकरणाभिमतवृत्तीनां विमर्शः कृतो विद्यते। अयं “पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा” इति ग्रन्थस्य अंशविशेषः।

७) स्फोटवादविमर्शः –

अस्मिन् ग्रन्थे स्फोटविषयकसिद्धान्तानां स्थापना कृता वर्तते। अत्र शास्त्रान्तरेषु कृता स्फोटसिद्धान्तसमीक्षा निरासतां नीता।

८) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीटीका –

अयं ग्रन्थः अप्रकाशितः।

श्रीमद्भिस्त्रिपाठिचरणैः विविधग्रन्थानां सम्पादनमप्यकारि। तेषु तन्त्रसङ्ग्रहः, रुद्रयामलम्, शिक्षासङ्ग्रहस्तथा चाऽन्ये बहवो ग्रन्थाः परिगण्यन्ते। एते सर्वेऽपि ग्रन्थाः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयात् प्रकाशिताः सन्ति। एतैः लिखिताः शताधिका निबन्धा विविधासु शोधपत्रिकासु महनीयविदुषां समर्चाग्रन्थेषु तस्मिन् तस्मिन् ग्रन्थे च सन्ति प्रकाशिताः। न्याय-व्याकरण-वेदान्तादिविषयेषु सारस्वतीसुषमायाः प्रायशः सर्वेषु अङ्केषु त्रिपाठिपादानां निबन्धाः प्रकाशिता अभवन्। संस्कृतभाषया भाषान्तरे प्रभावः इति विषये धारावाहिकतया १९६८-१९६९ तमे वर्षे तेषां लेखाः प्रकाशिताः।

९) पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा –

अयं ग्रन्थो वस्तुतः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये विद्यावाचस्पत्युपाधये समर्पितः शोधप्रबन्धस्तथापि अस्मिन् त्रिपाठिपादानां मौलिकचिन्तनवैशिष्ट्यं विलसति। विंशशतके व्याकरणशास्त्रस्य विकासपरम्परायाः कश्चन सुदृढस्तम्भो वर्तते। अत्र षड्सु भागेषु वैयाकरणानां प्रमाणप्रमेयविषयिणी समीक्षा विहिता। ग्रन्थस्य प्रथमभागे व्याकरणदर्शनानुसारि प्रमाण-लक्षणादिकं प्रत्यपादि। द्वितीयभागे बौद्धपदार्थवादिनां मतेन पक्षतादिकं निरूप्य अनुमानप्रमाणस्वरूपं प्रत्यतिष्ठापयद् ग्रन्थकारः। ग्रन्थस्य तृतीयभागे शब्दस्य स्फोटरूपता न्यरूपि त्रिपाठिचरणैः। तत्र शक्तिस्वरूपं तद्भेदास्तन्नियामकानि लक्षणादीनि च सप्रमाणं प्रतिपादितानि। चतुर्थभागस्य विवेच्यविषयरूपेण अनुपलब्धिप्रमाणमुपमानप्रमाणं च स्तः। तत्र अनयोः स्वरूपं निरूप्य शाब्दिकसम्प्रदाये तन्निरास उक्तः। पञ्चमभागे अभाव-परामर्श-

प्रत्यभिज्ञानां स्वतन्त्रप्रमाणता निराकृता। षष्ठे भागे व्याकरणदर्शनस्य गुण-क्रिया-लिङ्ग-सङ्ख्या-कारकादीनां प्रमेयाणां निरूपणं कृतं विद्यते। शाब्दिकनये शब्द एव सर्वप्रधानप्रमाणमिति “यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्” इति भाष्योक्तिमाश्रित्य समुपस्थापयद् ग्रन्थकारः।

शब्दप्रमाणविवेचनप्रसङ्गे त्रिपाठिपादैः स्फोटसिद्धान्तस्य सर्वथा नवीना व्याख्यासरणिः भेदसङ्कल्पना च पुरस्कृता। वस्तुतस्त्रिपाठिपादानां विवेचनक्रमोऽयं किमप्यैतिह्यमवगाहते। त्रिपाठिपादानां पूर्ववर्तिना मनीषिणा रामाज्ञापाण्डेयेन विरचितास्त्रयो ग्रन्थाः शाब्दिकनिकाये “व्याकरणदर्शनभूमिका, व्याकरणदर्शनपीठिका, व्याकरणदर्शन-प्रतिमा” चेति नाम्ना सन्ति प्रसिद्धाः। व्याकरणदर्शनभूमिकाग्रन्थे श्रीमता पाण्डेयेन वैयाकरणभूषणसारस्य प्रभाटीकायां प्रतिपादितं वर्णस्फोटस्वरूपं प्रमाणतया समुदाहृतम्। तदित्थम् –

“तथा पचति इत्यत्र ‘पच्’ इति प्रकृतिव्यङ्ग्यः ‘ति’ इति प्रत्ययव्यङ्ग्यः स्फोटः वर्णस्फोटः। तार्किकाणां मते यच्छक्तं पदमिति तद्व्यङ्ग्यस्फोटस्यैव शाब्दिकनये वर्णस्फोटशब्देन व्यवहारः।[1]”

तदेतद्वीक्ष्य पण्डितप्रवरेण रामाज्ञापाण्डेयेन प्रोक्तम् -

“अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात्। नापि ‘पचति’ इत्यादौ पदस्फोटव्यवहारः। तथा चाऽयं विभागो नहि युक्तयुक्तः।[2]”

प्रभाटीकायास्तदिदं स्फोटस्वरूपव्याख्यानं दृष्ट्वा महता श्रमेण पाण्डेयमहोदयेन स्फोटव्याख्यानमकारि। तेन कौण्डभट्टप्रतिपादितस्फोटभेदानां परम्पराऽपि परित्यक्ता। नागेशभट्टस्य मतं स्वीकृत्य तेन स्फोटस्य भेदाः कल्पिताः। तत्र व्याडि-वाजप्यायनयोर्जातिव्यक्तिपक्षावादाय स्फोटस्य षोडशभेदाः प्रदर्शिताः –

---

[1] वैयाकरणभूषणसारः, प्रभासहितः, पृ.४५१

[2] व्याकरणदर्शनभूमिका, पृ.२८

१) प्रकृतिस्फोटः, २) प्रत्ययस्फोटः, ३) प्रकृतिजातिस्फोटः,
४) प्रत्ययजातिस्फोटः, ५) अखण्डप्रकृतिस्फोटः, ६) अखण्डप्रत्ययस्फोटः,
७) वर्णस्फोटः, ८) वर्णजातिस्फोटः, ९) पदस्फोटः,
१०) पदजातिस्फोटः, ११) अखण्डपदस्फोटः, १२) अखण्डपदजातिस्फोटः,
१३) वाक्यस्फोटः, १४) वाक्यजातिस्फोटः, १५) अखण्डवाक्यस्फोटः,
१६) अखण्डवाक्यजातिस्फोटः।

कौण्डभट्टेन स्फोटस्य अष्टौ भेदा अङ्गीकृताः। तत्र कौण्डभट्टेन स्फोटव्यञ्जकभेदेन स्फोटभेदानां सङ्कल्पना कृता किन्तु श्रीमता पाण्डेयेन स्फोटबोध्यार्थभेदेन स्फोटभेदाः कल्पिताः।

रामाज्ञापाण्डेयप्रतिपादितोऽयं स्फोटसिद्धान्तः कियान् प्रामाणिकः स्वीकारार्हो वेति विद्वद्भिः विचारणीयम्। ग्रन्थस्याऽस्य रचनासमनन्तरमेव न्यायचक्रचूडामणिना तार्किकशिरोमणिना बदरीनाथशुक्लेन सारस्वतीसुषमायां प्रकाशिते स्वीये "स्फोटविस्फोट" इत्यालेखे पाण्डेयप्रतिपादितभेदानां समीक्षणं व्यधायि। तैरुक्तं यत् पाण्डेयप्रतिपादितोऽयं सिद्धान्तो गौरवग्रस्तो वर्तते। श्रीमता शुक्लेन पाण्डेयप्रतिपादितसिद्धान्तस्य सर्वेऽपि पक्षा विचारिता निराकृताश्च।[1]

आचार्यरामाज्ञापाण्डेयस्य सिद्धान्तानां बदरीनाथशुक्लाक्षेपाद् रक्षणार्थं पण्डितप्रवरा रामप्रसादत्रिपाठिनः प्रोचुः –

व्याकरणदर्शनभूमिकायां स्फोटस्य षोडशभेदा न सङ्ख्यानिर्धारणपरकाः सन्ति। तत्र तदुपलक्षणमात्रम्। भेदानां विमर्शे क्रियमाणे बाह्याभ्यन्तरभेदाद् द्वात्रिंशद्भेदाः स्फोटस्य सम्भवन्ति। तत्रादौ बाह्यस्फोटभेदाः –

१) एकवर्णरूपप्रकृतिस्फोटः

---

[1] सारस्वतीसुषमायाः १२.२ अङ्के, पृ.३४-३६

२) एकवर्णरूपप्रत्ययस्फोटः

३) अनेकवर्णवत्प्रकृतिस्फोटः

४) अनेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः

५) अखण्डानेकवर्णवत्प्रकृतिस्फोटः

६) अखण्डानेकवर्णवत्प्रत्ययस्फोटः

७) एकवर्णरूपप्रकृतिजातिस्फोटः

८) एकवर्णरूपप्रत्ययजातिस्फोटः

९) अनेकवर्णवत्प्रकृतिजातिस्फोटः

१०) अनेकवर्णवत्प्रत्ययजातिस्फोटः

११) पदस्फोटः

१२) अखण्डपदस्फोटः

१३) वाक्यस्फोटः

१४) अखण्डवाक्यस्फोटः

१५) अखण्डपदजातिस्फोटः

१६) अखण्डवाक्यजातिस्फोटः

एते स्फोटस्य बाह्यभेदमादाय कल्पिताः भेदाः। आन्तरभेदेनाऽपि स्फोटस्य षोडशभेदा एते भवितुमर्हन्ति। एवं प्रकारेण रामप्रसादत्रिपाठिपादैः द्वात्रिंशद्भेदाः स्फोटस्य प्रतिपादिताः ।[1]

विंशशतके रामप्रसादत्रिपाठिचरणैः पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणानां व्यवस्था महाभाष्यादिग्रन्थप्रमाणेन समुपस्थापिता। व्याकरणशास्त्रे सेयं चिन्तनपरम्परा प्राचीनकालादेव दृग्गोचरीभवति। महाभाष्यादौ प्रमाणविषयकाणि यानि बीजानि विकीर्णानि सन्ति तानि

---

[1] पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा, पृ.२८६

विमृश्य तैर्यो हि सिद्धान्तः समुदभावि स नूनं व्याकरणशास्त्रपरम्पराया विकासेऽभिनवः कश्चन पक्षः। शब्दप्रमाणनिरूपणप्रसङ्गे तैः स्फोटभेदानां या सङ्कल्पना पुरस्कृता सा भाष्यादिग्रन्थानुसारिणी विद्यते न वेति समीक्षकैः विचारणीयम्। रामाज्ञापाण्डेयेन कल्पितभेदानां प्रामाण्यमपि विद्वद्भिरनुसन्धेयम्।

आचार्यरामप्रसादत्रिपाठिना व्याकरणशास्त्रस्य दर्शनपक्षमाश्रित्य कृतं योगदानं विंशशतके शब्दशास्त्रीयचिन्तनपरम्परायाः सातत्यं प्रमाणयति। व्याडिकृतसङ्ग्रहग्रन्थो नाऽद्य समुपलभ्यत इति वैयाकरणानां दार्शनिकसिद्धान्तभूमिः प्रमाणाभावे नितरां शून्यैव समभवत्। "पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा" इति ग्रन्थरचनाव्याजेन त्रिपाठिपादैः शब्दशास्त्रीया सा शून्यता दूरीकृता। तैः टीकाग्रन्थानां प्रणयनेनाऽपि शब्दशास्त्रे सुमहानुपकारो व्यधायीति नास्त्यत्र संशीतिलेश इति दिक्।।

सन्दर्भग्रन्थाः

१) श्रीवाणी-अलङ्करणपत्रिका, रामकृष्ण-डालमिया-श्रीवाणीन्यासेन प्रकाशिता, १८९८
२) वैयाकरणभूषणसारः, प्रभादर्पणसहितः, चौखम्बासंस्कृतसीरीजआफिस, वाराणसी, १९६९
३) व्याकरणदर्शनभूमिका, रामाज्ञापाण्डेयः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९८३
४) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा, कुञ्जिका-रत्नप्रभासहितः, रामप्रसादत्रिपाठी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
५) सारस्वतीसुषमा (१२.२) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी
६) भारतीयदर्शन के पचास वर्ष, अम्बिकादत्त शर्मा, विश्वविद्यालयप्रकाशन, सागर में प्रकाशित मेरा आलेख "स्फोटसिद्धान्त की पुनः रचना"।
७) गाण्डीवम्, (२० जुलाई-१६ अगस्त, १९९८) में प्रकाशित आचार्यत्रिपाठी का जीवन परिचय।

❑ ❑ ❑